

Araz Səhrili Milli Kimlik Araşdırmaları Qrupunun üzvü

"Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti"nə əsasən, Bakının Qaradağ rayonundakı Ələt qəsəbəsi türk-monqol mənşəli oyrat tayfasının ələt qolunun adını daşıyır.

XVII əsrə aid "Şara-Tuci" (sarı tarix) adlı monqol salnaməsində belə bir məlumat vardır: "Dörben-oyrat (dörd oyrat) tayfasının əsas tirsəsi oqulet idi. Bu nəsil indi sarxis adlanır".

XVII əsrdə yaşamış monqol buddist ruhanisi Lubsan Danzanın "Altan Tobçi" (altun düymə) əsərində həmin etnonim

sında müəyyən bir əlaqə mövcuddur.

Göstərilən fərziyyələrə aydınlıq gətirməyin bir yolu da Ələt toponiminin olduğu ölkələrin tarixinə nəzər salmaq və onların hamısı üçün ümumi sayıla biləcək cəhətləri aşkara çıxarmaqdır.

Ələtlər – Dağıstanın Xunzax və Gergebil rayonlarında çay... Qeyd etmək lazımdır ki, Dağıstan e.ə. I əsrdən eramızın V əsrinədək Albaniyanın (Alaniyanın), V–XI əsrlərdə Hun, Türk və Xəzər xaqanlıqlarının, eləcə də Sərir Hun döv-

lində Ulatar formasındadır. Elə buna görə də güman edilir ki, o çuvaş dilindəki Ulatar (Sirius ulduzu) sözündən yaranmışdır. Həmçinin iddia olunur ki, Ulatar adı çuvaş dilində "ula tara" (ala tərə) anlamını verir.

Belə bir rəvayət də vardır ki, Alatır toponimi rus mifologiyasındakı müqəddəs Alatır daşının adından əmələ gəlmişdir.

Alatır daşının öz adına gəlincə, bir fərziyyəyə əsasən, o guya latın dilindəki altarium (qurbangah) və ya altaria (qurbangahın başlığı) sözündəndir.

Qeyd. Böyük Bulqar xaqanlığının (632–671) mərkəzi indiki Tatarıstan və Çuvaşıstan torpaqlarında yerləşirdi.

Alat – Xorvatiyada yaşayış məntəqəsi... Xorvatiya ərazisi V–VII əsrlərdə Hun və Avar xaqanlıqlarının tərkibinə daxil

rat, Korbət, Krobot (605–665). Sözsüz ki, Kurvat xaqanın adı ilə xorvat (hrvat) etnonimi arasında bənzərlik vardır.

Bir məsələni də vurğulayaq ki, xorvat xalqının indiki Xorvatıstan torpaqlarına gəlişi ilə, Böyük Bulqarıstan xaqanlığının süqutu və bulqarların bir hissəsinin Balkan yarımadasına köçü təxminən eyni dövrə – VII əsrə təsadüf edir.

Alat – Almaniyanın Bavariya vilayətində göl... Qeyd etmək lazımdır ki, V əsrdə Bavariya torpaqlarına heruli adlı saka-sarmat tayfası köçmüş, VI–VII əsrlərdə isə Bavariyanın bir hissəsi Avar xaqanlığının tərkibində olmuşdur.

Olot – İspaniyanın Kataloniya muxtar regionunda şəhər... Bir fərziyyəyə görə, Kataloniya vilayəti IV–VII əsrlər-

Iva (yıva, qaraqoyunlu) adlı türkmən tayfası bu rayonda yaşayırdı. Özbək tədqiqatçılarının ehtimalına görə, Olot toponimi türk dillərindəki "uruq" (nəsil, soy) sözündən yaranmışdır.

Buxara e.ə. I əsrdən eramızın IV əsrinədək Kuşan (Quşçı) imperiyasının, V–VI əsrlərdə Ağ hun (Abdalı) dövlətinin, VI–VIII əsrlərdə isə Türk xaqanlığının tərkibində olmuşdur.

Oğuz ləhcəsində danışan özbək tayfalarından biri – Alat.. Özbəkistanın Buxara vilayətində yaşayan və özbək dilinin oğuz ləhcəsində danışan digər tayfalar isə bunlardır: Bayot (bayat), ciqaçi, darqali, janafar, karau, karavul, sayot, salır, ersari, çandır, eski, tamciq, burcok.

Cənubi hunların on doqquz tayfasından biri – Alat.. Çin tarixçiləri alat tayfası haqqında ilk məlumatı IV əsrdə vermişlər. Çinli müəlliflər onlara boma da deyirdilər. Bu tayfanın başqa adları helai, alai və helen idi.

801-ci ildə yazılmış "Tongdian" adlı Çin salnaməsinə görə, alatların atları ala olduğu üçün onların dövləti də belə adlanırdı. Bəzi tədqiqatçılar alat tayfası ilə Orta Asiyanın qədim alan tayfasını eyniləşdirirlər.

Alat, Alatka – Rusiyanın Krasnoyarsk diyarında hündürlüyü 1765 metr olan dağ və çay...

Rus alimi Lev Qumilyov (1912–1992) bu fikirdə idi ki, hunların alat tayfası indiki Rusiyanın Krasnoyarsk diyarında – Krasnoyarsk şəhərindən bir qədər şimalda – Yenisey çayının sahillərində yaşamışdır.

Haşiyə. Zənnimizcə, Azərbaycan dilindəki "alay" (böyük dəstə, müasir anlamda hərbi struktur – polk) sözü məhz alat etnoniminin "alai" variantından yaranmışdır. Yeri gəlmişkən, rus dilindəki "polk" sözü Azərbaycan dilindəki "bölük" sözündən əmələ gəlmişdir.

Yirmi dörd oğuz tayfasından biri – Alayuntlu... Mahmud Kaşğarının (1029–1101) "Divani lüğəti et-türk" əsərinə görə, bu tayfanın adı ulayonduluq olmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddinin (1247–1318) "Cami et-Təvarix" əsərində bildirilir ki, həmin tayfa Oğuz xaqanın nəvəsi Dəniz xanın nəslindən idi.

Fəzlullah Rəşidəddin sözünə gedən tayfanın adını alayuntlu şəklində göstərmiş, onun mənasını "yaxşı mal-qarası olan" kimi izah etmişdir. Əbul Qazi Bahadır xan (1603–1664) isə belə bir fikirdə idi ki, bu etnonim "ala atlı" anlamını verir.

Sovet sinoloqu (çinşünası) və türkoloqu Yuri Zuyev (1932–2006) yazırdı: "Oğuz elinin alayuntlu tayfasının damğası ilə hunların alat tayfasının damğası bir-birinin təkrarıdır: – Bu tayfaların adları da bir-birinə bənzəyir. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, alayuntlu ilə alat, əslində, eyni tayfadır".

Nəticə. Ələt toponimi saka-sarmat əsilli alan-alban xalqı ilə əlaqəlidir. Eyni zamanda istisna etmirik ki, sadələşdirmiş toponimlərdən bəzilərinin Ələt adına bənzəməsi təsadüfi xarakter daşıya bilər.

Dünyada neçə Ələt var...

oqulet şəklində göstərilmişdir.

Alman alimi və etnoqrafı Peter Pallas (1741–1811) isə bu adı oyölöt kimi yazmışdır.

Polşa linqvisti və monqolşünası professor Vladislav Kotviç (1872–1944) öz müharizələrində həmin adın olot variantına üstünlük vermişdir.

Komi əsilli Rusiya etnoqrafı və monqolşünası Yəqor Litkin (1835–1907) isə "Kalmükie zapiski" əsərində həm oyratların, həm də oquletlərin adını elet formasında qeyd etmişdir.

Xatırladaq ki, Azərbaycanın Qaradağ rayonunda Ələt qəsəbəsi ilə yanaşı, Baş Ələt, Ələt Körpü, Yeni Ələt, Hacıqabul rayonunda isə Ələtli adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur.

Həmçinin Qaradağ rayonunda – Sanqaçal və Pirsəat burunları arasından Xəzər doğru uzanan, üzərində Dilyə-niz adlı palçıq vulkanı olan Ələt burnu da vardır.

Ələt adına bəzi digər ölkələrin də toponomikasında rast gəlirik. Bu məsələ ilə əlaqədar iki fərziyyə irəli sürə bilərik:

1. Belə eynilik və bənzərliklər təsadüflərin nəticəsidir.

2. Həmin toponimlər ara-

lətinin tərkibində olmuşdur.

Alat, Urta Alat, Keçə Alat, Alatka – Tatarıstanın Biektau (Böyükdağ) rayonunda üç qədim kənd və çay... Yerli əhali bu toponimin mənasını "al at" (atı götür və ya atı tut) kimi izah edir.

Maraqlıdır ki, Qazan xanlığı (1438–1552) dövründə də Alat sakinlərinin əksəriyyəti etnik ruslardan ibarət idi.

Deyilənə görə, tatarlar müharibələr zamanı əsir aldıkları rusları burada yerləşdirib onlardan sənətkar kimi istifadə edirmişlər. Yeri gəlmişkən, həmin yaşayış məntəqəsini Rus Alati da adlandırırlar.

Alat darğalıği – Qazan xanlığının inzibati-ərazi vahidlərindən biri... Tatarıstanın Alat adlı yaşayış məntəqələri məhz keçmiş Alat darğalığının ərazisində yerləşir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq ehtimal etmək olardı ki, Tatarıstandakı Alat toponiminin əsl mənası belədir: "Əsirlərin saxlandığı yer" (al – yəni, əsir al və at – yəni, yerləşdir). Amma nəticə çıxarmağa tələsməyək.

Alatır – Çuvaşıstanda şəhər və çay... Bu toponim çuvaş di-

idi. Ehtimala görə, xorvatları buraya məhz avarlar köçürmüşdürlər.

1853-cü ildə Rusiyanın Rostov şəhəri yaxınlığında II–III əsrlərə aid, üzərində qədim yunan dilində yazılar olan iki mərmər lövhə tapılmışdı. Həmin lövhələrdəki şəxs adlarından biri belədir:

Sandarsın oğlu Xoroatos. Əvvəlcə onu vurğulayaq ki, Sandars sarmat-alan şəxs adının qədim yunan dilindəki formasıdır. Xoroatos şəxs adına gəlincə isə, tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, onunla xorvat (hrvat) etnonimi arasında bağlılıq mövcuddur.

Maraqlıdır ki, Şərqi Roma tarixçisi İoannis Skilicis (1040–1101) xorvatları və serbləri saka (skif) xalqının bir hissəsi hesab edirdi. Keçmişdə xorvat xalqı üç qrupa bölünürdü: Ağ xorvatlar, qara xorvatlar, qırmızı xorvatlar.

Yeri gəlmişkən, qədim bulqar türkləri iki qrupa ayrılırdılar: Ağ bulqarlar, qara bulqarlar. Böyük Bulqar xaqanlığının qurucusu, qüdrətli türk hökmdarının adı əski salnamələrdə bir neçə oxşar variantda qeyd edilmişdir: Kurt, Kurvat, Kub-

də buraya köçmüş alan (aluan-alban) tayfasının adını daşıyır.

Alat – Hindistanın Rajasthan ştatında yer adı... Racasthan ştatının ərazisi e.ə. 175-ci ildən eramızın 395-ci ilinədək saka dövlətlərinin tərkibində olmuşdur.

Heydər Ələt – İrənin Gilan ostanında kənd... Məlum olduğu kimi, indiki Gilan ostanının ərazisi və bütövlükdə İran e.ə. III əsrdən eramızın III əsrinədək qədim saka xalqının qurduğu Ərsakilər dövlətinin tərkibində olmuşdur.

Alat – Əfqanıstanın Fəryab və Təxar vilayətlərində iki yaşayış məntəqəsi... Hər iki vilayətin əhalisinin əksəriyyətini özbəklər təşkil edir. Təxar vilayəti qədim saka xalqının toxar (döger, kuşan, quşçı) tayfasının adını daşıyır. Əfqanıstan e.ə. II əsrdən eramızın I əsrinədək sakaların, I–II əsrlərdə Ərsakilərin, II–III əsrlərdə kuşanların (quşçilərin), III–IV əsrlərdə hunların, V–VI əsrlərdə ağ hunların (abdallıların), VI əsrdə isə türklərin (göytürklərin) hakimiyyəti altında olmuşdur.

Olot – Özbəkistanın Buxara vilayətində rayon və şəhər...